

KS. MATEUSZ ZAWADZKI

Wydział Historyczny

Uniwersytet Gdański

ORCID: 0000-0002-4162-6267

Oniaszowa świątynia w Leontopolis jako znak hellenizacji diaspory żydowskiej w Egipcie w czasach hellenistycznych.

DOI: <https://doi.org/10.26142/stgd-2018-027>

Streszczenie: Świątynia w Leontopolis jest jednym z niewielu ewenementów, pojawiających się w tradycji żydowskiej, ze względu na dominujący pogląd o konieczności sprawowania kultu jedynie w świątyni jerozolimskiej. Autor artykułu, analizując źródła historyczne mówiące o Oniaszowej świątyni, podejmuje próbę zarysowania zmian zachodzących w tożsamości religijnej mieszkańców diaspory żydowskiej w Egipcie. Znakiem tego był jedynie niewielki spór między diasporą w Egipcie a wspólnotą w Jerozolimie, który ograniczył się do podkreślenia stanowisk związanych z kultem i niepotępienia czy zakazywania sprawowania ofiar w świątyni Oniaszowej. Długie lata funkcjonowania świątyni w Leontopolis ukazują zmianę akcentów w podejściu do prawa i tradycji przodków. Diaspora egipska skupiona była bardziej na tematach związanych z apokaliptyką, a nie prawem kultycznym, co prowadziło do składania ofiar poza Jerozolimą, szczególnie wtedy, gdy tam ich nie składano.

Słowa kluczowe: świątynia w Leontopolis, Leontopolis, Oniasz IV, diaspora w Egipcie

Onias' Temple in Leontopolis as a Sign of Hellenization in the Jewish Diaspora in Egypt in Hellenistic Times

Summary: The temple in Leontopolis is one of the few sensations appearing in the Jewish tradition due to the dominant view of the unity of worship in the temple in Jerusalem. The article analyses historical sources about Onias' temple. It is also an attempt to outline changes in the religious identity of the Jewish Diaspora in Egypt. A sign of this may be the lack of larger dispute between the diaspora in Egypt and the community in Jerusalem. The communities limited themselves to emphasising their positions on worship involving burnt offerings, but nothing was mentioned in regard to condemnation or prohibition of the cult in the temple of Onias. The temple in Leontopolis functioned for many years and emphasised the changes in the approach to the law and tradition of the ancestors. The Egyptian diaspora was focused on topics related to the apocalyptic, which encouraged sacrificial worship outside Jerusalem.

Keywords: Temple in Leontopolis, Leontopolis, Onias IV, diaspora

Wprowadzenie

Tekst biblijny z 2Krl 22-23 opowiada szeroko o reformie religijnej przeprowadzonej przez króla Jozjasza. W przyjętych prawach została wyrażona między innymi idea nietolerancji dla kultu pozajerozolimskiego, która stała się jednym z podstawowych elementów myślenia deuteronomicznego¹. Zasadzie centralizacji kultu, którą zaleca także Kodeks Deuteronomiczny (Pwt 12), musiał się podporządkować każdy izraelski kapłan i każdy członek Ludu Przymierza².

W źródłach historycznych odnajdujemy jednak wzmianki o kulcie izraelskim w miejscach sprawowanym poza Jerozolimą. Józef Flawiusz w *Wojnie żydowskiej* i *Dawnych dziejach Izraela* wspomina o świątyni w Leontopolis, w której to kult sprawowany był do 73 r. po Chr. (*FlavAnt* XIII, III, 2; *FlavBJ* VI, X, 3)³. W związku z tym mogą rodzić się pytania: Czy świątynia wybudowana w okręgu Hierapolis była akceptowana przez resztę świata żydowskiego? Czy podjęto kroki w celu powstrzymania składania ofiar w świątyni w Egipcie? Co można powiedzieć o tożsamości religijnej członków diaspory egipskiej w oparciu o źródła mówiące o funkcjonowaniu świątyni w Leontopolis? Odpowiedź na te pytania jest przedmiotem niniejszego artykułu.

1. Diaspora żydowska w Egipcie w czasach hellenistycznych

Palestynę w czasach hellenistycznych opuszczało wielu rodowitych mieszkańców, spowodowane było to między innymi poborami do armii prowadzonymi przez władców okresu hellenistycznego, szczególnie Ptolemeuszów, a w mniejszym stopniu Seleukidów⁴. Emigracji militarnej towarzyszyła również cywilna. Kupcy żydowscy, rzemieślnicy, pasterze i rolnicy często opuszczali Palestynę szukając lepszych warunków do osiedlenia. Największym i najlepiej opisanym w źródłach historycznych kierunkiem wędrówki narodu wybranego była diaspora w Egipcie.

Żydzi zamieszkujący tereny związane z kulturą hellenistyczną niejednokrotnie ulegali jej wpływom. Józef Flawiusz w *Dawnych Dziejach Izraela* podaje, że Ptolemeusz wziął Jerozolimę podstępem: „Wszedł do miasta w dniu sabbatu /szabatu/, niby dla złożenia ofiary, a Judejczycy nie stawiali mu oporu, bo zupełnie nie podejrzewali z jego strony napaści i z racji charakteru owego dnia beztrudno odpoczywali, a wtedy on bez żadnego trudu ujarzmił miasto i odtąd władał nim surowo” (*FlavAnt* XII, I), a następnie „pojmwawszy wielu jeńców z górzystej części Judei i z okolic Jerozolimy oraz z krainy samaryjskiej i z góry Garizim, wprowadził ich wszystkich

¹ Zob. M. Liverani, *Oltre la Bibbia. Storia antica di Israele*, Roma 2003, s. 378-400.

² Więcej na temat centralizacji kultu zob. np. S. Lach, *Centralizacja kultu w Księdze Powtórzonego Prawa*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 12/1 (1965), s. 22-33; T. Brzegowy, *Obraz kultu Bożego w podstawowym dziele deuteronomicznym*, „Collectanea Theologica” 67/1 (1997), s. 29-50; G. Szamocki, *Symbolika ołtarza w Joz 22,9-34*, „Studia Gdańskie” 37 (2015) 23-26; Tenże, *Ebal – święta góra Izraelitów*, w: *Gdańskie Teki Turystyczno-Krajoznawcze, t. 1: Z turystyką przez wieki*, red. A. Łysiak-Łątkowska – K. Lewalski, Gdańsk 2016, 13-24.

³ Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, Warszawa 1993, s. 512-513. oraz Józef Flawiusz, *Wojna żydowska*, Warszawa 1992, s. 237.

⁴ Por. E. Wipszycka – B. Bravo, *Historia starożytnych Greków*, t. 3, Warszawa 2010, s. 454.

do Egiptu i tam osiedlił. A uznawszy, że ludzie z Jerozolimy najwierniej docho- wują przysięg i układów, jak udowodnili odpowiedzią daną Aleksandrowi, gdy ten po zwycięskiej bitwie przeciw Dariuszowi wyprawił do nich poselstwo — Ptole- meusz wielu spośród nich włączył do swych załóg wojskowych, a w Aleksandrii zrównał ich w prawach obywatelskich z Macedończykami; i kazał im przysięć, że dochowają wierności jego potomkom, skoro obdarzył ich zaufaniem. Wielu rów- nież spośród innych Judejczyków przybyło do Egiptu, zwabionych świetnością tej krainy i szczodrością Ptolemeusza” (*FlavAnt* XII, I). Z powyższych opisów histo- ryka można wnioskować, że Żydzi mieli korzystne warunki do rozwoju nie tylko gospodarczego, ale również religijnego. Judejczycy przebywający na emigracji byli poddawani hellenizacji. Żydowska religia przeszła w tym czasie głębokie przemia- ny. Zamieszkiwanie terenów odległych od centrum kultu w Jerozolimie skutkowało przeakcentowaniem pewnych wierzeń i rytuałów. Sama hellenizacja terenów basenu Morza Śródziemnego była powszechna⁵. W judaizmie hellenistycznym zauważa się zjawisko tzw. interioryzacji, czyli przesunięcia ciężkości ze sfery kultu na wnętrze ludzkiego serca i umysłu⁶. Teksty źródłowe z tego okresu, np. w Księgi Sybillińskie pozwalają dostrzec większe zainteresowanie sprawami apokaliptycznymi niż prze- pisami prawnymi⁷.

2. Świątynia w Leontopolis

Świątynia w Leontopolis związana jest z osobą kapłana Oniasza IV, który osiedlił się w Egipcie po straceniu jego ojca arcykapłana Oniasza III w 175 przed Chr. (*Fla- vAnt* XII, V, 1). Syn arcykapłana osiedlił się w Leontopolis i tam - między 167-140 r. - zbudował świątynię, w której ofiary składane były aż do 73 r. po Chr., czyli aż do jej zamknięcia⁸.

Pierwszym źródłem, w którym można odnaleźć wzmianki o świątyni jest *Woj- na Żydowska* Józefa Flawiusza. Autor wspomina, że to arcykapłan Oniasz „zbiegł do Ptolemeusza i otrzymałszy od niego miejsce w obwodzie Heliopolis, założył w nim miasteczko na wzór Jerozolimy oraz wznosił przybytek podobny do tam- tejszego” (*FlavAnt* XIII, III, 3). W dalszej części autor omawia miejsce, w którym znajduje się świątynia, opisuje ją oraz nakreśla motywy Oniasza do jej wybudowa- nia. Józef Flawiusz wpisuje wątek budowy świątyni w wydarzenia związane ze zdo-

⁵ Por. K. Mielcarek, *Ierusalim, Hierosóljma: Starotestamentowe i hellenistyczne korzenie Łukaszo- wego obrazu świętego miasta w świetle onomastyki greckiej*, Lublin 2008, s. 182.

⁶ Por. M. Wojciechowski, *Wpływy greckie w Biblii*, Kraków 2012, s. 89.

⁷ Por. A. Paciorek, *Wyrocznie Sybilli*, Warszawa 2010.; E. S. Gruen, *Diaspora. Jews amidst Greeks and Romans*, Cambridge 2004, s. 107.; P. Schäfer, *From Jerusalem the Great to Alexandria the Small: “The Relationship Between Palestine and Egypt in the Graeco-Roman Period” in The Talmud Yerushalmi and Graeco-Roman Culture I*, Tübingen 1998.; E. S. Gruen, *Heritage and hellenism: The reinvention of Jewish tradition*, London 2002, s. 269–279; J. R. Bartlett, *Jews in Hellenistic world, Josephus, Aristes, the Sibylline oracles, Eupolemus*, Cambridge 1985.

⁸ Por. K. Mielcarek, *Ierusalim, Hierosóljma: dz. cyt.*, s. 191; J. C. Vanderkam, *Wprowadzenie do wczesnego judaizmu*, Warszawa 2006, s. 66.

byciem Jerozolimy przez Antiocha Epifanesa IV i ucieczki proptolemejskich Żydów do Egiptu⁹: „Gdy zaś Ptolemeusz sam zostawał w wrogich stosunkach z Antiochem, przyjął go przyjaźnie, oświadczył mu, że naród żydowski sprzymierzy się z nim, jeśli wysłucha jego prośby. Gdy król przyrzekł, że spełni wszystko, co w jego mocy, prosił o pozwolenie zbudowania w jakimś miejscu w Egipcie świątyni i oddawania czci Bogu według zwyczaju ojców. Takim sposobem Żydzi jeszcze bardziej skorzy będą walczyć z Antiochem, który zburzył świątynię w Jerozolimie, a dla króla żywić będą jeszcze większą życzliwość i ze względu na poszanowanie ich obrządku skupiać się będą przy nim w wielkiej liczbie” (*FlavBJ X, 2*).

Wzmianki o świątyni znajdujemy również w *Dawnych dziejach Izraela* Józefa Flawiusza, który przytacza list syna arcykapłana Oniasza do Ptolemeusza, w którym prosi o zgodę na budowę świątyni: „Raczej więc pozwolę mi na to, żebym oczyścił ten przybytek bezpieczny, leżący w ruinie, i zbudował tam świątynię Najwyższemu Bogu – według wzoru i wymiarów świątyni jerozolimskiej w imieniu twoim, twojej żony i dzieci, aby Żydzi mieszkający w Egipcie mogli się tam zgromadzić w duchu zgody wzajemnej i służyć twojemu dobru” (*FlavAnt XIII, III, 1*). Zgoda Ptolemeusza VI Filometora na budowę ośrodka kultu w Leontopolis, przytoczona przez Józefa Flawiusza (*FlavAnt XIII, III, 2*), wydaje się być isticie polityczną i prawdopodobną, gdyż mogła powiększyć grono zwolenników jego władzy wśród Żydów gromadzących się wokół Oniasza IV¹⁰. Osiedlenie się ich w większej liczbie w okolicach Heliopolis zwiększało gwarancję bezpieczeństwa królestwa egipskiego¹¹. Władcy państwa nad Nilem musieli dobrze pamiętać kampanie wojenne Antiocha, które przyczyniły się do zubożenia królestwa i poważnie zagroziły pozycji dynastii ptolemejskiej. Józef Flawiusz tylko jeden raz wspomina o Leontopolis, jako o miejscu wybudowania świątyni, stąd nazwa może się wydawać wątpliwa¹². Sam list syna Oniasza IV cytowany przez historyka prawdopodobnie pochodzi z czasów panowania rzymskiego i był napisany z intencją skompromitowania świątyni w Egipcie. Ciężko więc uznać to źródło historyczne za całkowicie obiektywne¹³.

Informacje o świątyni w Leontopolis jako o „domu Oniasza” znajdują się również w literaturze rabinistycznej. W Misnie ((*Menahot 13*) można znaleźć opinię o kapłanach sprawujących kult w świątyni Oniasza, jako niemogących przewodniczyć kultowi w świątyni jerozolimskiej. W Gemarze (*Menahot 109b*) znajduje się informacja o „nieidolatrzyckości” kultu w Leontopolis¹⁴.

Badania naukowe dotyczące świątyni Oniasza miały odpowiedzieć na pytania:

⁹ J.E. Taylor, *Second temple in Egypt: The evidence for the Zadokite temple of Onias*, „Journal for the Study of Judaism” 29/3 (1998), s. 298.

¹⁰ Por. K. Mielcarek, dz. cyt., s. 177.

¹¹ Por. Tamże, s. 189.

¹² Por. A. Wasserstein, *Notes on the Temple of Onias in Leontopolis*, „Illinois Classical Studies” 18 (1993), s. 124.

¹³ Por. K. Mielcarek, dz. cyt., s. 176.

¹⁴ Por. F. Parente, *Onias III' Death and the Founding of the Temple of Leontopolis*, w: *Studia Post-Biblica*, t. 41, red. D.S. Katz, Leiden 1994, s. 77.

Kto był budowniczym świątyni - Oniasz III czy Oniasz IV? Gdzie została zbudowana świątynia - w Heliopolis czy poza tym obszarem? Kiedy została zbudowana ta budowla? A także najbardziej współczesne: w jaki sposób świątynia Oniasza, wyrażająca religijno-ideologiczną tożsamość Żydów w Egipcie, rywalizowała ze świątynią w Jerozolimie¹⁵?

Na pytanie o miejsce wybudowania świątyni starali się odpowiedzieć poszczególni badacze. F. Petrie w 1906 r. twierdził, że odnalazł świątynię Oniasza w Tell-el-Yahoudieh¹⁶, jednak jego teorię później krytykował G. Bohak¹⁷. Obecnie miejsce świątyni nie jest potwierdzone badaniami archeologicznymi¹⁸. Spór dotyczy również dokładnej daty budowy świątyni. S.A. Hirsch uważa, że została ona wybudowana około 270 roku przed Chr.¹⁹ Jednak większość uznaje, że budowla powstała w połowie II wieku przed Chr.²⁰ J. Frey twierdzi, że świątynia została zbudowana po powrocie z Rzymu Ptolemeusza VI Filometora do Egiptu między 163 przed Chr., a 145 r. przed Chr. (rokiem jego śmierci)²¹.

W literaturze przedmiotu pojawiają się tezy podważające fakt istnienia świątyni Oniasza. V. Tcherikover podkreśla brak realiów historycznych w umiejscowieniu świątyni²². Uważa, że świątynia powinna powstać w ośrodku, w którym diaspora była najliczniejsza, czyli w samej Aleksandrii lub w Memfis. Ponadto w źródłach nie ma wzmianek na temat pielgrzymek do nowego ośrodka kultu²³. Pomimo wątpliwości związanych z umiejscowieniem samej świątyni, większość badaczy uznaje fakt jej istnienia.

G. Bohak wskazał na związek treściowy dwóch źródeł pierwotnie uważanych za nie dotyczących tematu społeczności Oniasza, mianowicie apokryf *Józef i Asenet* oraz egipski papirus *CPJ III, 520* (z III lub końca II w. po Chr.). Jeśli Bohak ma rację, przypisując tym dokumentom związek ze społecznością Oniaszową w Heliopolis, to mogą one kultywować tradycje, z którymi Józef Flawiusz mógł być obeznany, tworząc *Dawne dzieje Izraela*. Bohak zwraca uwagę na użycie przez Józefa Flawiusza przymiotnika *adespotos* („bezzański”) do opisanie świątyni, co dostarcza

¹⁵ Por. R. Last, *Onias IV and the ἀδέσποτος ἱερός: Placing Antiquities 13.62-73 into the Context of Ptolemaic Land Tenure*, „Journal for the study of Judaism”, 42/4-5 (2010), s. 497.

¹⁶ Por. W.F. Petrie, *Hyksos and Israelite Cities*, London 1906.

¹⁷ Por. G. Bohak, *Joseph and Aseneth and the Jewish temple in Heliopolis* (Early Judaism and its literature; 10), Atlanta 2009, s. 28-30.

¹⁸ Por. M. Mor - J. Pastor, *Flavius Josephus: Interpretation and History* (Supplements to the Journal for the study of Judaism. In the Persian, Hellenistic and Roman Period; 146), Koninklijke 2011, s. 185.

¹⁹ Por. S.A. Hirsch, *The Temple of Onias*, w: „*Jews' College Jubilee*”, London 1906, s. 39-80.

²⁰ Por. E.S. Gruen, *Diaspora. Jews amidst Greeks and Romans*, Cambridge 2004, s. 107.; P. Schäfer, *From Jerusalem the Great to Alexandria the Small: „The Relationship Between Palestine and Egypt in the Graeco-Roman Period” in The Talmud Yerushalmi and Graeco-Roman Culture I*, Tübingen 1998, s. 136.

²¹ Por. J. Frey, *Temple and Rival Temple: The Cases of Elephantine, Mt. Gerizim, and Leontopolis*, Tübingen 1999.

²² Por. V. Tcherikover – J.J. Collins, *Hellenistic civilization and the Jews*, Grand Rapids 2011, s. 278.

²³ Por. Tamże.

dowodu na obronę powyższej tezy²⁴.

Badana budowla w Leontopolis nie była dokładnym odwzorowaniem świątyni w Jerozolimie. Oniasz najprawdopodobniej wzorował się na wymiarach sanktuarium wybudowanego po niewoli babilońskiej, nawiązując w ten sposób do drugiej świątyni, którą zbudowali jego przodkowie²⁵. Wyróżniała się wieżą, mającą 60 łokci, czyli około 30 metrów, co sprawiało, że była dominantą ośrodka świątynnego jak i militarne²⁶. Owalna lub kwadratowa wieża w starożytnym Egipcie była typowym elementem jego krajobrazu i często pojawiała się jako dom mieszkalny, główny budynek ośrodka rolniczego lub element podmiejskiej willi. Świątynia miała zostać wybudowana na ruinach twierdzy i byłej świątyni bogini Bastet²⁷.

Sam kompleks budynków w Leontopolis prawdopodobnie był zbudowany dla potrzeb kolonii militarnej, na czele której stał sam Oniasz, i taki posiadał charakter. Józef Flawiusz w swoim dziele *Przeciw Apionowi* (XI, 50-56) zauważa pomoc żydowskich oddziałów dowodzonych przez Oniasza i Dozyteusza w Aleksandrii w latach 163 przed Chr. i 145 przed Chr. Sam opis historyka świadczy o sile militarnej, jaką dysponował zarządca twierdzy w Heliopolis.

Świątynia w Leontopolis miała zostać zamknięta między 73 a 74 rokiem po Chr. Taką wskazówkę daje nam Józef Flawiusz: „W owym czasie zarząd w Aleksandrii sprawował Lupus i nie omieszkął wiadomości o tych zajściach przesłać Cezarowi. Ten zaś, żywiąc podejrzenie, że Żydzi mają nieprzepatą skłonność do buntu i obawiając się, aby znów nie zebrali swoich sił do jakiegoś wystąpienia i nie pociągnęli jednocześnie za sobą innych, rozkazał Lupusowi zburzyć świątynię Żydów w tak zwanym okręgu Oniaszowym” (*FlavBJ* X, 2). Wszystko działo się w kontekście wydarzeń w Jerozolimie. Po podbiciu Masady wielu walczących Żydów zbiegło do Egiptu głosząc rewolucyjne treści. W odpowiedzi na to prefekt Egiptu Tyberiusz Lucjusz Lupus skierował do cesarza Wespazjana list, który nakazał zburzenie świątyni w Leontopolis będącej symbolem dawnej chwały i niezależności rodu Oniasza. Prefekt jednak poprzestał na wygaszeniu działalności i kultu²⁸. Zamknięcie świątyni było więc związane z konsekwencjami politycznymi i nie mało oznak sporu teologicznego prowadzonego między Żydami tamtych czasów.

3. Kategorie teologiczne świątyni w Leontopolis

Pomimo prawdopodobnej funkcji militarnej kompleksu Oniaszowego w Leontopolis zauważa się jego podobieństwa do świątyni jerozolimskiej. Najważniejszą ana-

²⁴ Zob. G. Bohak, *CPJ III, 520: The Egyptian reaction to Onias' Temple* (Journal for the Study of Judaism. In the Persian, Hellenistic and Roman Period, 26), red. A.S. von der Woude i in., Leiden 1995, s. 35.

²⁵ K. Mielcarek, dz. cyt., s. 195.

²⁶ Por. J. Méléze-Modrzejewski, *Żydzi nad Nilem: Od Ramzesa II do Hadriana*, tł. J. Olkiewicz, Kraków 2000, s. 165.

²⁷ Por. K. Mielcarek, dz. cyt., s. 191.

²⁸ Por. J. Méléze-Modrzejewski, dz. cyt., s. 167.

logią jest ołtarz zbudowany na wzór tego z Jeruzalem (*FlavBJ X*, 3). Możliwym wyjaśnieniem naśladowania pierwowzoru jest przepowiednia z Księgi Izajasza: „W ów dzień będzie się znajdował ołtarz Pana pośrodku kraju Egiptu, a przy jego granicy stela na cześć Pana” (Iz 19,19). Józef Flawiusz w *Dawnych dziejach Izraela* zauważa, że na to proroctwo powołuje się również król Ptolemeusz, odpowiadając na list Oniasza z prośbą o budowę świątyni: „Ponieważ jednak twierdzisz, iż prorok Izajasz przed dawnymi czasy to zapowiedział, dajemy ci pozwolenie, byleby Twój czyn był rzeczywiście zgodny z prawem, nie chcemy bowiem, aby mogło się wydawać, że zgrzeszyliśmy przeciw Bogu”. To odwołanie do proroctwa Izajasza, umieszczało świątynię w Leontopolis w kategoriach teologicznych. Świątynia Oniasza świadomie została powiązana z symboliką pierwotnego sanktuarium w Jerozolimie i została uargumentowana tradycją biblijną (*FlavAnt XIII*, III, 1). Jej pozycja była tym mocniejsza, im większe było zamieszanie wokół świątyni w Jerozolimie, w której to w roku 167 pojawiła się „ohyda spustoszenia”, czyli ołtarz poświęcony Zeusowi, ustawiony przez Antiocha Epifanesa IV ponad ołtarzem całopaleń (por. 1 Mch 1).

Sam fakt sprawowania kultu ofiarnego poza wzgórzem syjońskim w Jerozolimie mógł budzić sprzeciwy. Świadectwem tego są fragmenty 2 Księgi Machabejskiej, przedstawiające listy pisane do diaspory egipskiej i namawiające braci ze świata hellenistycznego do uczestnictwa w święcie poświęcenia świątyni (2 Mch 1,1-9 i 2 Mch 1,10-2,18). Można zauważyć w owych listach upór wspólnoty jerozolimskiej podkreślający czystość kultu świątynnego. Dla autorów 2 Księgi Machabejskiej Bóg pozostaje wierny swojemu przymierzowi i kultowi sprawowanemu w miejscu świętym w Jerozolimie i nie ma potrzeby mnożenia miejsc kultu. Listy arcykapłana Jazona²⁹ stały się izraelską propagandą dotyczącą jedyne­go miejsca kultu, który wybrał sobie Bóg i który znajduje się w Jerozolimie, a zarazem konkretnym wkładem w spór pomiędzy diasporą egipską a Jerozolimą³⁰. Józef Flawiusz nie pozostawia złudzeń co do motywów Oniasza związanych z budową świątyni w Leontopolis. W *Wojnie żydowskiej* pisze: „Oniasz nie uczynił tego wszystkiego, kierując się tylko czystymi pobudkami, ale raczej pragnął rywalizować z Żydami jerozolimskimi, do których czuł nienawiść pomny swego wygnania” (*FlavBJ X*, 3). Józef Méléze-Modrzejewski zwraca jednak uwagę na fakt, że źródła rabinackie nie potępiają samego istnienia świątyni w Leontopolis, a jedynie dyskutują o wartości złożonych w niej ofiar. Kapłani składający ofiary w Egipcie porównywani są do „kapłanów wyżyn zniesionych przez reformę Jozjasza”³¹, a sama świątynia nie jest uważana za idolatryczną³². Można więc stwierdzić, że przekaz Józefa Flawiusza jest raczej owocem późniejszych

²⁹ Jazon przejął urząd arcykapłański swego brata Oniasza III (ok. 175 r. przed Chr.). Był otwarty na hellenizację, ale bez zmiany żydowskiej wiary. Więcej zob. np. L.L. Grabbe, *Jason*, w: *The New Interpreter's Dictionary of the Bible*, red. K.D. Sakenfeld i in., Nashville, Tennessee 2008, Accordance edition (<https://accordance.bible/link/read/NIDB#25484>).

³⁰ Por. J. Méléze-Modrzejewski, dz. cyt., s. 127.

³¹ Por. J. Méléze-Modrzejewski, dz. cyt., s. 166.

³² Por. J. J. Collins, *Between Athens and Jerusalem: Jewish identity in the Hellenistic diaspora* (The Biblical Resource Series), Cambridge 22006, s. 72.

sporów i został umieszczony w jego dziele jako treść mająca na celu zdyskredytowanie samego Oniasza, a nie kultu sprawowanego w Leontopolis.

Podsumowanie

Badanie świątyni w Leontopolis nieustannie stawia pytania, na które nie znaleziono jeszcze odpowiedzi. Badany obiekt jest - obok świątyni w Elefantynie i samarytańskiej świątyni na górze Garizim (która nie była akceptowana przez wspólnotę w Jerozolimie i została zburzona w 128 r. przed Chr. przez Jana Hirkana³³) - jedynym znanym w źródłach historycznych miejscem sprawowania kultu izraelskiego poza Jerozolimą. Funkcjonowanie Oniaszowego miejsca kultu w Egipcie w jego centralnej części przez ponad dwa stulecia może dziwić, a z drugiej strony ukazywać odrębność myśli hellenistycznej diaspory egipskiej od ortodoksji jerozolimskiej. Być może dla Żydów zamieszkujących tereny Egiptu sprawy kultu były mniej istotne niż dla ich braci w Jerozolimie, toteż nie zauważa się wielkiego zainteresowania dyskusją na temat kultu sprawowanego na ziemi Oniasza. Odległość od ziemi przodków i postępujący proces hellenizacji sprawił, że Żydzi egipscy położyli akcent na apokaliptykę i skoncentrowali się na czasach ostatecznych, stąd też zauważamy mniejszą gorliwość w wypełnianiu prawa związanego z jedynością kultu w Jerozolimie.

Literatura

- Brzegowy, T., *Obraz kultu Bożego w podstawowym dziele deuteronomistycznym*, „Collectanea Theologica” 67/1 (1997), s. 29-50.
- Bohak, G., *CPJ III, 520: The Egyptian reaction to Onias' Temple*, „Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period”, 26/1 (1995), s. 32-41.
- Bohak, G., *Joseph and Aseneth and the Jewish temple in Heliopolis* (Early Judaism and its Literature; 10), Atlanta 2009.
- Collins, J. J., *Between Athens and Jerusalem: Jewish identity in the Hellenistic diaspora* (The Biblical Resource Series), Cambridge 22006.
- Frey, J., *Temple and Rival Temple: The Cases of Elephantine, Mt. Gerizim, and Leontopolis*, Tübingen 1999.
- Grabbe, L.L., Jason, w: *The New Interpreter's Dictionary of the Bible*, red. K.D. Sakenfeld i in., Nashville, Tennessee 2008, Accordance edition (<https://accordance.bible/link/read/NIDB#25484>).
- Gradl, F., *Garizim* w: Kogler F. – Witezyk H., *Nowy Leksykon Biblijny*, Kielce 2011, s. 216.
- Hirsch, S.A., *The Temple of Onias*, w: „Jews' College Jubilee”, London 1906, s. 39-80.
- Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, tł. Radożycki J., Warszawa 1993.
- Józef Flawiusz, *Wojna żydowska*, tł. Radożycki J., Warszawa 1992.
- Łach, S., *Centralizacja kultu w Księdze Powtórzonego Prawa*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 12/1 (1965), s. 23-33.
- Last, R., *Onias IV and the ἀθέσποτος ἱερός: Placing Antiquities 13.62-73 into the Context of Ptolemaic Land Tenure*, „Journal for the study of Judaism” 42/4-5 (2010), s. 494-516.
- Liverani, M., *Oltre la Bibbia. Storia antica di Israele*, Roma 2003.
- Mélèze-Modrzejewski, J., *Żydzi nad Nilem: Od Ramzesa II do Hadriana*, tł. Olkiewicz J., Kraków 2000.

³³ Por. F. Gradl, *Garizim* w: F. Kogler – H. Witezyk, *Nowy leksykon biblijny*, Kielce 2011, s. 216.

- Mielcarek, K., *Ierusalim, Hierosolyma: Starotestamentowe i hellenistyczne korzenie Lukaszowego obrazu świętego miasta w świetle onomastyki greckiej*, Lublin 2008.
- Mor, M., Pastor J., Stern P., *Flavius Josephus: Interpretation and History* (Supplements to the Journal for the study of Judaism. In the Persian, Hellenistic and Roman Period; 146), Koninklijke 2011.
- Niesiołowski-Spano, Ł., *Kiedy napisano historię Izraela?*, „Collectanea Theologica” 75/4, (2005), s. 5-12.
- Paciorek, A., *Wyrocznie Sybilli*, Warszawa 2010.
- Parente, F., *Onias III' Death and the Founding of the Temple of Leontopolis*, w: *Studia Post-Biblica*, t. 41, red. D. S. Katz, Leiden 1994, 69-98.
- Szamocki, G., *Symbolika ołtarza w Joz 22,9-34*, „Studia Gdańskie” 37 (2015) 19-35.
- Szamocki, G., *Ebal – święta góra Izraelitów*, w: *Gdańskie Teki Turystyczno-Krajoznawcze*, t. 1: *Z turystyką przez wieki*, red. A. Łysiak-Łątkowska – K. Lewalski, Gdańsk 2016, 13-24.
- Taylor, J.E., *Second temple in Egypt: The evidence for the Zadokite temple of Onias*, „Journal for the Study of Judaism” 29/3 (1998), s. 297-321.
- Tcherikover, V. – Collins J.J., *Hellenistic civilization and the Jews*, Grand Rapids 2011.
- Vanderkam, J.C., *Wprowadzenie do wczesnego judaizmu*, Warszawa 2006.
- Wasserstein, A., *Notes on the Temple of Onias in Leontopolis*, „Illinois Classical Studies” 18 (1993), s. 119-129.
- Wipszycka, E. – Bravo B., *Historia starożytnych Greków*. t. 3. Warszawa 2010.
- Wojciechowski, M., *Wpływy greckie w Biblii*, Kraków 2012.